

Kránitz Péter Pál

ÖRMÉNY MENEKÜLTEK KONSTANTINÁPOLYTÓL BUDAPESTIG

A humanitárius politika korlátai a két világháború között,
különös tekintettel Délkelet-Európára és Magyarországra

Az első világháború sok millió ember életét követelte Európában, és az elesettek-nél még sokkal többen voltak, akik megsebesültek, eltűntek vagy fogságba estek. A Nagy Háború egy másik, kevésbé ismert következménye volt az öreg kontinens történetének egyik legsúlyosabb menekültválsága is – több millió ember kényszerült elhagyni otthonát a háború, a lakosságcserek és üldöztetés következtében. Korunk nemzetközi menedékjog- és intézményrendszere azonban ekkor még nem létezett. A nemzetközi menekültügy még csak bontogatta szárnyait, a humanitarizmus alapvetései korunkhoz mérten kevésbé játszottak meghatározó szerepet az egyes nemzetállamok menekültpolitikájában.

A Nemzetek Szövetsége az első világháborút követő évtizedben mindössze két menekültcsoportot, az oroszokét és az örményekét vette szárnyai alá, és dolgozta ki számukra a menekültjog kezdetleges formáját. Tanulmányom a történeti diskurzuselemzés módszertanát alkalmazva próbálja meg bemutatni a korai menekültügy jellegzetességeit és kizárólagosságát.

A délkelet-európai államok a két világháború között – elsősorban a politikai párbeszéd szintjén –, megtagadták az örmény menekültek humanitárius ellátását. Törökország üldözte az örmény (belső) menekülteket, Görögország és Bulgária – gyakran a menekültek akarata ellenére – tömegesen deportálta őket szovjet területekre, Magyarország pedig a pénzügyi támogatást tagadta meg tőlük. Tanulmányom egyik főbb hipotézise szerint mindennek egyik fő oka ezen országok irredentizmusában keresendő.

Humanitarizmus és az örmény kérdés a Nemzetek Szövetségében

Az örmény kérdés¹ – a Lausanne-i békeszerződést megelőző fél évszázadban – egy mélyen integrált és meghatározó része volt a keleti kérdés² övező politikai diskurzusnak,³ mely utóbbit a szakirodalom a gyarmati diskurzus (*colonial discourse*) egy társdiskurzusaként tartja számon. A gyarmati diskurzust Peter Hulme úgy írta le, mint „azon nyelvi kifejezések halmaza, melyeket a gyarmati kapcsolatok kezelése során történő alkalmazásuk köt össze”,⁴ azonban Edward Said volt az, aki mélységeiben is elmerült e kérdéskörben *Orientalizmus* című munkájában. Művében az orientalizmus, mint egy faji és civilizációs megkülönböztetéseken alapuló világlátás jelenik meg, amely „a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta”, képviselői nem haboztak lépten nyomon a „nyugati ember” felsőbbrendűségét, a „keleti ember” alsóbbrendűségével összevetni.⁵ Az új- és modern kor gyarmati diskurzusát formáló (és az általa formált) szerzők, amint arra

¹ Armen Kirakosyan Örményország helyettes külügyminisztere, történész a következőkben határozta meg az örmény kérdést: „az örmény nép politikatörténetét övező problémák integráns halmaza: Örményország felszabadítása az idegen uralom alól, a független örmény államiság helyreállítása az Örmény Felföldön, az örmények vérengzések és deportálások útján történő, az oszmán hatóságok általi kiirtása érdekében hozott rendelkezések és azok végrehajtása a 19. század végén és a 20. század elején, majd következtetésképpen az európai hatalmak által az Oszmán Birodalomra kényszerített reformok, az örmény függetlenségi mozgalom, a népiirtás nemzetközi elismerése”. Ezzel szemben Ahmet Esat Uras, török politikus és történész *Az örmények a történelemben és az örmény kérdés* című munkájában a következőképpen vélekedett: „Azok az »örmények«, akikről e könyv szól, a saját függetlenségükért küzdöttek az egész ország kárára, külföldieket vontak be belpolitikánkba és megalkották azt [a politikai kérdést – K. P.], amelyet ma »Örmény Kérdés«-ként ismerünk. Ezek az emberek katasztrófából katasztrófába taszították az örménységet, írók és költők, akik verseikkel, regényeikkel és fiktív hősi költeményeikkel felzaklatták népüket, katolikusok, pátriárkák és papok, akik kihasználták kongregációjuk feletti közigazgatási jogaikat.” Vö. *Armen Kirakosyan: Haykakan harcy' ev hayeri ceghaspanutyuny'*: Patmairavakan erralezu teghekanq. Erevan 2006. 72.; *Esat Uras: The Armenians in History and the Armenian Question*. Istanbul 1988. 220.

² Bodnár Erzsébet megfogalmazásában: „A keleti kérdés az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halmaza.” *Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban*. Világtörténet 29. (2007) ősz–tél 47–52.

³ A diskurzív politikatudomány gyakran rokonítja a politikai diskurzust, a politikai nyelvezet, politikai beszéd, politikai retorika és a propaganda fogalmait. Mindegyik kifejezés a nyelvhasználat és a politika közötti szemantikai kapcsolatokat hivatott megragadni. Az írott vagy kimondott szó és szöveg akkor válik a politikai diskurzus részévé, amikor kontextusában, explicit és implicit jelentésében és intencióiban a hatalom megragadása, fenntartása és/vagy gyakorlása céljával születik meg. Lásd *Christ'l De Landtsheer: Introduction to the Study of Political Discourse*. In: *Politically Speaking. A Worldwide Examination of Language Used in the Public Sphere*. Eds. Ofer Feldman – Christ'l De Landtsheer. Westport–London 1998. 1–16.

⁴ A tanulmányban található örmény, francia és angol nyelvű publikációkból, illetve forrásokból, dokumentumokból származó idézetek saját fordításaim. *Peter Hulme: Colonial Encounters. Europe and the native Caribbean, 1492–1797*. London–New York 1986. 2.

⁵ *Edward W. Said: Orientalizmus*. Bp. 2000. 12.

Amar Acheraiou rávilágított, „a klasszikus rasszista sztereotípiákat a »barbár« kifejezésben tömörítették”,⁶ és sikeresen rögzítették a közbeszédben a *máság* és alsóbbrendűség érzetét mint előfeltevést a gyarmatok lakosságával kapcsolatban. Az orientalizmus és a gyarmati diskurzus időbeliségével kapcsolatban Mark Mazower mutatta ki, hogy az európai nagyhatalmak internacionalizmusa és a nemzetközi jog a kora 19. századtól kezdődően egészen az ENSZ megalakulásáig valójában mélységeiben és végleteiben gyarmati volt, a gyarmattartó, „civilizált” hatalmak hegemoniáját volt hivatott legitimálni a gyarmatosított „barbár” és „civilizálatlan” népek felett.⁷

A 19. század során az örmény kérdés is betagozódott a gyarmati diskurzusba. Annak függvényében, hogy egy adott nagyhatalom az Oszmán Birodalommal szövetségben, avagy vele konfliktusban állt, vagy legitimálni igyekezett a „török faj” örmények felett végzett „civilizációs misszióját”, vagy éppen cáfolni annak jogosságát. Mindezt hasonló nyelvi kifejezések és érvrendszerek használatával kívánták megvalósítani, amelyek megfelelnek a gyarmati diskurzus Hulme-i meghatározásának. Az első világháború közeledtével, amint testet öltött a két szembenálló szövetségi rendszer, a gyarmati diskurzusban az örmény kérdés két egymással szemben álló narratívája jelent meg.⁸

Az antant országaiban eluralkodó narratíva az örményeket mint „a civilizált világ közösségének” tagjait láttatta.⁹ Egy olyan ősi keresztény nemzet képe körvonalazódott benne, amely „nyugati” civilizációs és kulturális értékeket hordoz,¹⁰ egy „faj”, amely „különösképpen hajlamos a civilizációra”, egy olyan területen, ahol a törökök és kurdok „barbár megszállása” óta „jelentős értelmi különbségek léteznek a fajok között”.¹¹ A legszemléletesebben talán Emile Doumergue fogalmazta ezt meg 1916-ban: „ami a fajokat illeti, a török és az örmény tökéletes

⁶ *Amar Acheraiou: Rethinking Postcolonialism. Colonialist Discourse in Modern Literatures and the Legacy of Classical Writers.* New York 2008. 42.

⁷ *Mark Mazower: Governing the World: The history of an Idea.* New York 2012.

⁸ Ruth Wodak szerint a „politikai csoportoknak szüksége van egy saját nyelvezet kialakítására, hogy önmagukat ábrázolják e nyelvezeten keresztül; territóriumukat is e nyelvezet segítségével határozzák meg; ideológiájukat bizonyos szlogeneken és sztereotípiákon keresztül jelölik ki”. Amennyiben egy (katonai, diplomáciai, gazdasági) szövetségi rendszer (pl. az antant vagy a központi hatalmak) tagjait a globális politikum egy-egy csoportjaként kezeljük, diplomáciai képviselőik által szervezett fórumokon kialakított nyelvezetük, a nyelvezetbe foglalt szlogenek és sztereotípiák a közösség világnézetére, „ideológiájára” enged rálátni. Bővebb információkért lásd *Ruth Wodak: 1968: The power of political jargon – a „Club-2” discussion.* In: *Language, Power and Ideology. Studies in Political Discourse.* Ed. Ruth Wodak. Amsterdam–Philadelphia 1989. 137–163.

⁹ *James Bryce: The treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915–16.* London 1916.

¹⁰ *Emily J. Robinson: Armenia and the Armenians.* London 1917.; *Marcel Léart: La Question Arménienne à la lumière des Documents.* Paris 1913. 5., 23.

¹¹ Az amerikai misszionárius Cyrus Hamlin, népszerű *Among the Turks* című kötetében bár leszögezte, hogy nem lenne „igazságos” „a török fajról, mint egy buta fajról” beszélni, kijelentette, hogy mivel muzulmán vallásúak, az iszlám pedig a civilizációs fejlődést erősen korlátozza, ezért a törökök sem

ellentépart alkot. A török turáni, militarizált, brutális, ellenzi a tudományokat, művészeteket és a kereskedelmet. Az örmény árja, mint mi, békés természetű”.¹²

Amint arra Stefan Ihrig legutóbbi monográfiájában rámutatott, és amint erre magam is kitértem egy korábbi tanulmányomban,¹³ a németországi és az Osztrák–Magyar Monarchia által képviselt narratíva pont ellenkezőleg, az örményeket az önrendelkezésre és államiságra méltatlan, „alsóbbrendű fajként”, míg a törököket egy „nemes” és „civilizált fajként” ábrázolta, amely joggal uralkodik az örmények felett.¹⁴

Ez a két szembenálló narratíva valójában egyazon érme két oldala – a két versengő félre osztott gyarmati világ uralkodó ideológiájának leképeződése egy olyan, mindent elsöprő háború küszöbén, amelynek során a nagyhatalmak kétszerek voltak a gyarmati dominancia oltárán milliók életét feláldozni.¹⁵

Bár az első világháború végül az antant – és a szövetség országaiban uralkodó politikai diskurzus(ok) – győzelmével végződött, az Oszmán Birodalom másfél milliós örmény lakosságának egy része a népirtás – vérengzések, deportálások és haláltáborok – áldozata lett; akik túléltek, elmenekültek. A győztes hatalmak a Sévres-i békeszerződéssel létrehozták ugyan a vérrel áztatott, elnéptelenedett nyugat-örmény területeken a független Örmény Köztársaságot, azonban az örmény állam kérészéletűnek bizonyult.¹⁶ Egy új politikai és katonai hatalom,

képesek a civilizáltság nyugati szintjét elérni. *Felicia Rudolphina Scatcherd*: Armenia: how she is helping the cause of the Allies. London 1915.; *Cyrus Hamlin*: Among the Turks. New York 1877.

¹² *Emile Doumergue*: L'Arménie, les massacres et la Question d'Orient. Paris 1916. 8.

¹³ *Stefan Ihrig*: Justifying Genocide. Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler. Cambridge (USA) 2016.; *Kránitz Péter Pál*: The Armenian Genocide in Interwar Hungarian Political Discourse. *Journal of Levantine Studies* 5. (2015) 2. sz. 71–86.

¹⁴ Jól jellemzi a két szövetségi rendszer nyilvánosságában és politikai diskurzusában uralkodó narratívák összeférhetetlenségét a haditudósító Orbók Attila, hivatalos oszmán kiadványok alapján összeállított, majd 1916-ban közreadott *Igazság az örmények forradalmi mozgalmáról* című füzeté. A szerző ebben a „nyugati propagandát” kívánta összevetni az „igazsággal”, a következő megállapításokra jutva: a „mostani örmény mozgalmak is, melyeket az entente sajtója és a semleges sajtó, mint *vallási* küzdelmet akart föltüntetni, tisztán *politikai* természetűek; Oroszország és az entente-hatalmak bujtogatására a harmincmillió lakosú török birodalom másfél millió lélekből álló örmény nemzetisége függetlenségét akarja visszanyerni, független Örményországot akar teremteni, idegen hatalmak segítségével, összejátszva az ellenséggel [...] a török kormány jogosan járt el a *politikai* természetű, államellenes mozgalmakkal szemben, melyet az örménység és Törökország ellenségei mindig előszeretettel tüntettek fel vallási harcnak, a kereszténység küzdelmének az »elnyomó pogánysággal« szemben”. Lásd *Orbók Attila*: *Igazság az örmények forradalmi mozgalmáról*. A császári ottomán kormánynak az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán. Bp. 1916. 8–10. Természetesen léteztek kivételek. Példaként szolgálhat Johannes Lepsius munkássága.

¹⁵ Az első világháború harmadik évében, egy népszerű, tíznél is több kiadást megélt nyomtatvány egészen odáig ment, hogy az örmények elnyomását úgy jellemezte, mint egy „német módszer török kivételben”. *René Pinon*: La Suppression des Arméniens. Méthode Allemande – Travail Turc. Paris 1916.

¹⁶ Bővebben *Richard G. Hovannission*: The Republic of Armenia I–IV. Los Angeles–London 1974–1996.; *Kránitz Péter Pál*: (Un)protecting the Armenian Republic at the First Assembly of the League of Nations. *Patmut'yun yev Hasarakagit'yun: Taregirk' 3.* (2017) 105–127.

Musztafa Kemál fegyveres mozgalmá ugyanis szembeszállt a békerendszerrel és háborút hirdetett a szövetséges hatalmak, valamint az örmény és görög lakosság ellen. Ráadásul Oroszországban polgárháború dúlt, a Balkán-félszigeten és az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területén pedig egy destabilizált környezetben új államalakulatok jelentek meg. Németország gyarmatait és az Oszmán Birodalom volt ázsiai területeit, hivatalosan mint nemzetközi felügyelet alatt álló mandátumterületeket a győztes hatalmak betagolták gyarmatbirodalmaikba.

E változásoknak intézményesített és jogi keretet a Nemzetek Szövetsége adott, amelynek Első Közgyűlését 1920 novemberében és decemberében tartották, s amelyen ekkor még csupán a győztes hatalmak és szövetségeseik képviseltették magukat. Első elnöke, Paul Hymans az „igazságosság templomának” nevezte az intézményt, amelynek legfontosabb feladatát „a béke” és „a rend” fenntartásában jelölte meg. A kritikai diskurzuselemzést a Norman Fairclough által kidolgozott módszertan alapján végeztem, s következtetésképpen kijelenthetem,¹⁷ hogy a Közgyűlés ülésein a „béke” többnyire a háborút lezáró Párizs környéki békeszerződésekre, a „rend” pedig túlnyomórészt a gyarmati (mandátum-) rendszer – valamint Eurázsia újrajzolt politikai térképének – fenntartására vonatkozott.¹⁸ Bár ezek, valamint számos egyéb, a Közgyűlésen unalomig ismételt nyelvi kifejezés (*overwording*) és rögzült alapvetés (*common sense*, „működő politikai tudás”)¹⁹ a gyarmati (és a Versailles-ban rögzített diplomáciai)

¹⁷ A módszertan alapjai a kritikai nyelvészet megközelítéseiben keresendők, melyek Roger Fowler, Bob Hodge és Gunther R. Kress nevéhez köthetők, mindazonáltal Norman Fairclough volt az, aki önálló nyelvészeti ágazatként, a társadalomtudományok széles spektruma által alkalmazott metodológiává tette a kritikai diskurzuselemzést. *Language and Power* című kötetében határozta meg a diskurzuselemzés főbb perspektíváit – a nyelvhasználat mögötti hatalmi tényezőket és viszonyokat, az írott vagy beszélt szöveg kontextusát, amely egész világnézeteket és ideológiákat fedhet fel. Vizsgálódásaim főbb spektrumát a Nemzetek Szövetsége közgyűlési jegyzőkönyvei képezték, de sok más forrást is érintettek a Magyar Nemzeti Levéltárban, a jereváni Örmény Nemzeti Levéltárban, a varsói Új Iratok Levéltárban, a szófiai Központi Állami Levéltárban és magángyűjteményekben található forrásdokumentumok, valamint kiadványok és szekunder források képében. Vö. *Bob Hodge – Gunther R. Kress: Language as Ideology*. London–Boston 1979.; *Norman Fairclough: Language and Power*. New York 1989.; *Norman Fairclough: Language and globalization*. London–New York 2006.; *Roger Fowler: Language and Control*. London–Boston 1979.

¹⁸ Sir Eric Drummond, a Nemzetek Szövetsége főtitkára így fogalmazott: „a Szövetséget azért hoztuk létre, hogy fenntartsa a békét az követően, hogy a béke létrejött a békeszerződések által”. Ez a rövid idézet egyrésztől rávilágít a „béke” kifejezés, e tanulmány történeti kontextusában uralkodó konnotációira, másrésztől jól szemlélteti Norman Fairclough diskurzuselemzési módszertana „*overwording*” szempontjának megalapozottságát miszerint egy-egy sokat ismételt („túlhasznált”) kifejezés „a realitás egy bizonyos aspektusába való belefeledkezést mutat, amely az ideológiai küzdelem fókuszára engedhet következtetni”. Vö. *Fairclough, N.: Language and Power* i. m. 115.; Report by the Secretary-General to the First Assembly of the League on the work of the Council. London 1920. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Jana Paderewskiego (a továbbiakban: AAN AJP). Pörzädki obrad, stenogramy posiedzeń, sprawozdania z prac organów Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 872. 55–56.

¹⁹ A „*common sense*” Fairclough értelmezésében olyan rendszeresen megfogalmazott konvenciókra utal, amelyek segítségével a diskurzus szereplői ideológiai alapvetéseket határoznak meg, és ezáltal

kapcsolatok kezelését szolgálták, s így kimerítik a gyarmati diskurzus meghatározását, mindez egy új társdiskurzussal egészült ki a Nemzetek Szövetsége humanitárius diskurzusa által.

Az első Közgyűlés megnyitó ünnepsége előtt a Nemzetek Szövetsége főtitkára, Sir Eric Drummond kiadta a Tanács működéséről szóló jelentését.²⁰ Ebben meghatározta a Nemzetek Szövetsége legfőbb célkitűzéseit, melyeket tartalmilag két részre osztva („A Szövetség politikai kötelezettségei”, „A Szövetség tevékenysége az emberiség alapvető érdekében”) több pontban részletezett. A politikai kötelezettségeket tárgyaló egység alfejezeteként szerepelt a „Szövetség alapvető kötelezettségei a béke és igazságosság érdekében” című rész, amely összesen nyolc pontból állt. Első helyen az „Örményország védelme” szerepelt, majd a többi pont a lengyelországi, ausztriai és oszmán kisebbségek védelmét, a litván–lengyel területi konfliktust, valamint négy egyéb kérdéskört érintette. Az intézmény humanitárius kötelezettségeit három pontban foglalta össze: a Lengyelországban tomboló tífuszjárvány leküzdésében, Közép-Európa segélyezésében és a hadifoglyok repatriációjában.²¹

Az első Közgyűlés még csupán elvétve érintette a menekültkérdést, mindazonáltal megalapozta a későbbiekben eluralkodó, a további gyűléseken kanonizálódó humanitárius diskurzus sajátosságait, és meghatározta a két világháború közötti nemzetközi emberbaráti- és menekültpolitika sarokpontjait. A Nemzetek Szövetsége humanitárius tevékenységének korlátai éppen itt keresendők, ekkor kristályosodtak ki igazán, méghozzá tematizáltságában.

Nem csupán emberbaráti politikája volt eképpen korlátolt, de a főtitkár által meghatározott, pontokba szedett „politikai kötelezettségei” is. Az uralkodó diskurzus, a „béke és igazságosság”, valamint a „rend” politikai nyelvezete, vagyis az első világégés győztes hatalmai által diktált erőviszonyok fenntartására irányuló nemzetközi kezdeményezések (konferenciák, tárgyalások, nyilatkozatok, egyezmények stb.) ideológiai és politikai síkon is jól megragadható tematizáltságot mutattak.

hozzájárulnak a létező erőviszonyok fenntartásához. Hasonló funkciót tölt be Teun A. van Dijk „K-eszköze” (K-device), amely nem más, mint a „tudás” (Knowledge), a politikai tudás, az „ismert létezők” meghatározása a politikai diskurzus szereplői által. Ezeket az identitásképző „ismereteket” általában úgy lehet felismerni, hogy nyelvi kifejezésüket megelőzi egy közismertséget implikáló mondatrész („Amint az ismeretes...”, „Köz tudomású, hogy...” stb.). Szabó Márton úgy írt a „működő politikai tudás”-ról, mint „világlátási-nyelvi formákban” egzisztáló, vélemények és ismeretek közt pislákoló alapvetés. Vö. *Fairclough, N.*: Language and Power i. m. 77–84.; *Teun A. van Dijk*: Contextual knowledge management in discourse production: A CDA perspective. In: *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, methodology and interdisciplinarity*. Eds. Ruth Wodak – Paul Chilton. Amsterdam–Philadelphia 2005. 73.; *Szabó Márton*: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Bp. 2003. 195–196.

²⁰ Report by the Secretary-General to the First Assembly of the League on the work of the Council. London, 1920. AAN AJP Põrzadki obrad, stenogramy posiedzeń, sprawozdania z prac organów Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 872. 55–56.

²¹ Uo. 21–50.

A „kemény politika” és a humanitarizmus határmezsgyéjén helyezkedett el ekkor az örmény kérdés, így nem csoda, hogy épp ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a Nemzetek Szövetsége tevékenységeinek tematizáltságára Perzsia képviselőjében Zoka ed-Dowleh emír. Amikor Fridtjof Nansen az örmény népirtás során, a török és kurd lakosság által elrabolt örmény nők és gyermekek kiszabadítására (*rescue*) irányuló bizottság létrehozását javasolta, az emír emlékeztette a képviselőket, hogy a háború alatt a perzsa nők és gyermekek is az örményekkel „egyenlő mértékben szenvedtek”, az ő sorsuk mégsem nyerte el a közgyűlés érdeklődését. Amikor az Örmény Köztársaság területi integritása érdekében felállítandó szövetséges hadtest kérdése is a napirendre került, a diplomata ismételten rámutatott arra, hogy meglátása szerint az örmény kérdés az átlagosnál hangsúlyosabb helyet foglal el a napirendi pontok között. Figyelmeztette képviselőtársait: „Ha a Szövetség csak Örményországról fog beszélni, az emberek azt fogják hinni, hogy csak Örményország érdekli.”²²

Az emír által cinikusan felvázolt tematizáltságot jól szemléltetik a Nemzetek Szövetsége képviselői által körvonalazott ellenségképek is. A közgyűlésen összeseregglő diplomaták elsősorban két csoportot jelöltek meg a „civilizált világ ellenségeiként”: a törököket és a szovjeteket – előbbieket főleg az 1923. évi Lausanne-i békeszerződést, utóbbiakat pedig a Szovjetunió 1934. évi Nemzetek Szövetségébe való belépését megelőző években. Musztafa Kemált, a „kemalistákat” és általában a török nemzetet („a török fajt”) nyíltan rágalmazták, dehumanizálták, lépten nyomon civilizálatlan és barbár életformaként emlegették a Nemzetek Szövetsége különböző fórumain, intézményeiben összegyűlő diplomaták. Az Egyesült Királyság képviselője, George Barnes „embertelen türkök” (*inhuman Turks*) jelzővel illette a törököket.²³ A Svéd Királyság képviselőjében Karl Hjalmar Branting így írta le Musztafa Kemált: „Mit érdekli Musztafa Kemált a Nemzetek Szövetsége és a civilizált világ véleménye, vagy az, hogy tetteit bármelyik emberi népcsoport (humane people) bírósága elítélné? Mindezen megfontolások őt hidegen hagyják [...] vezetője banditák e szervezetlen csoportjának, akik teljesen érzéketlenek mindazon motivációk irányába, amelyek a Nemzetek Szövetsége természetes rokonszenvének örvendenek.”²⁴ Beszédében szembe-

²² Bár cinikussága egy valóban sürgető és humanitárius katasztrófával fenyegető probléma megoldását célzó kezdeményezés kárára volt, hozzászólását több képviselőtársa is tapssal jutalmazta. Lásd Provisional Verbatim Record, 24th Plenary Meeting, Wednesday 15th Dec. 1920, at 10 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgromadzenia Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 873. 154.

²³ Provisional Verbatim Record, 7th Meeting, Monday 19th Nov. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgromadzenia Ligi Narodów, druki urzędowe. Folder 874.

²⁴ Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia. Provisional Verbatim Record, 9th Plenary Meeting (Salle de la Reformation), Monday 22th Nov. 1920, at 10:30 A.M., First

állította a bűnözők Musztafa Kemál által vezetett csoportját a civilizált világgal, az emberiséssel, de ami e tanulmány tekintetében talán a legfontosabb: a Nemzetek Szövetsége motivációival, a „béke és igazságosság” genfi vízióival. Musztafa Kemál és úgynevezett „honvédő háborúja” bár joggal tarthatott igényt az emberiességi megfontolások alapján kifejezhető éles és erőteljes kritikára, a Nemzetek Szövetsége égisze alatt a szövetséges államokat képviselő diplomaták kritikája alapvetően a rasszizmus és Said által orientalizmusként meghatározott világlátás jegyeit hordozta magán, alapja pedig inkább politikai motivációkban keresendő, mintsem a humanitarizmus megfontolásaiban. Musztafa Kemál ugyanis egy olyan katonai/politikai mozgalmat képviselt, amely megkérdőjelezte az első világháborút lezáró békeszerződéseket, a győztes hatalmak autoritását, az általuk kialakított rendet, és arra valós, kézzel fogható fenyegetést jelentett.²⁵

A másik csoport, amely az ellenség szerepébe került, nem volt más, mint a bolsevikoké. A bolsevikok a „kemalistáknál” is tovább mentek az uralkodó „rend” megkérdőjelezésében, és mindennel szembefordultak, ami az *ancien régime*-re épülő, két világháború közti nemzetközi kapcsolatokat jellemezte. A Genfben összeülő diplomaták, a törökökhöz hasonlóan, a bolsevikokat is rendre dehumanizálták és alacsonyabb civilizációs jegyekkel tüntették fel. A brit Barnes egyszerűen, mint „a brutális bolsevikokról” beszélt, és kijelentette: „Nem szeretjük a kormányzás szovjet módszereit. Mindnyájan örülnénk, ha az orosz nép felszabadulna zsarnokságuk alól. De ez az ő dolguk, nem a miénk. Megvetették az ágyukat – hát aludjanak is benne! Nem a Nemzetek Szövetsége feladata, hogy újravesse nekik!”²⁶ A francia Léon V. A. Bourgeois hasonlóan érvelt. Szerinte ugyanis a szövetségeseket azért nem terhelte a beavatkozás felelőssége Oroszországban, mert a szovjetek „megtagadták a Nemzetek Szövetsége univerzalitását és autoritását”.²⁷ Ezzel a francia diplomata explicite is kifejezte: a Nemzetek Szövetségének nemzeteken átnyúló autoritása van, amelyet, ha egy államszervezet nem ismer el, a nemzetközi közösség kirekesztésével számolhat.

E két, a győztes hatalmak diplomáciai képviselői által kialakított ellenségkép felvázolása azért volt szükséges, mert ennek fényében új árnyalatot nyerhet a nemzetközi menekültügy két világháború közötti tematizáltsága is. Az első

Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgomadzenia Ligi Narodów, drukij urzędowe. Folder 874. 93.

²⁵ Több, később jelentős politikai személyiséget motivált e tetteivel, többek között Adolf Hitler. Bövebben lásd *Kránitz Péter Pál: Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában. Világtörténet 37.* (2015) 672–674.; *Stefan Ihrig: Atatürk in the Nazi Imagination.* Cambridge (USA)–London 2014.

²⁶ Provisional Verbatim Record, 13th Meeting, Saturday 4th Dec. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Stenogramy obrad I zgomadzenia Ligi Narodów, drukij urzędowe. Folder 874. 149.

²⁷ Uo. 150.

világháborút követő évtizedben ugyanis pusztán két etnikai csoportot ismert el menekültként: az Oszmán Birodalom egykori örmény származású alattvalóit és az Orosz Birodalom egykori területéről menekülő oroszokat.

A nemzetközi menekültjog gondolata a Nemzetközi Vöröskereszt Tanács 10. Nemzetközi Konferenciáján merült fel 1921-ben, Genfben. A konferencia elsősorban az orosz polgárháború áldozataival és segélyezésükkel foglalkozott, s jegyzékben kérte a Nemzetek Szövetsége Tanácsától a menekültek ügyének napirendre vételét és egy, az orosz menekültek ügyével foglalkozó főbiztos kinevezését. Ennek alapján először 1921 júniusában tárgyalta a Nemzetek Szövetsége Tanácsa a kérdéskört, amelynek eredményeként felkérték a Szövetség Titkárságát az Orosz Menekültek Főbiztossága felállítására és egy főbiztos kinevezésére, amely végül 1921. szeptember elején Fridtjof Nansen menekültügyi főbiztosi kinevezésében realizálódott.²⁸ Az orosz polgárháború áldozatainak és menekültjeinek ellátására szervezett első nemzetközi konferenciát 1921. augusztus 15–16. között Genfben tartották. Ekkor még a „menekültprobléma” megoldását pusztán a repatriációban, a menekültek származási országukba való visszatelepítésében látták, és pusztán az orosz menekültekre koncentráltak.

Orosz menekültek százezrei torlódtak fel a kelet-európai államok határain, köreikben járványok terjedtek, s hontalanokként jogi státusuk teljesen rendezetlen, további kényszermigrációjuk kilátástalan volt. Az 1922-ben összehívott orosz menekültek személyazonossági igazolványáról szóló kormányközi konferencia mindazonáltal életre hívta a nemzetközi személyazonossági igazolványok, az úgynevezett Nansen-útlevelék rendszerét. Az erről szóló megegyezést 1922. július 5-én írták alá (1928-ig bezárólag összesen 52 állam), hivatalosan azzal a céllal, hogy enyhítésre kerüljön az „a nehéz helyzet, amelyben most oly sok orosz menekült találja magát, s amely igencsak ismeretlen volt korábban”.²⁹

A nemzetközi menekültügy fejlődéstörténetében a következő lépcsőfokot az eddig csupán az orosz menekültek részére szóló személyazonossági igazolványok örmény menekültek részére történő kiterjesztése jelentette, amelyre a tervezetet a Nemzetek Szövetsége Tanácsa elé maga Fridtjof Nansen nyújtotta be 1923. szeptember 28-án. A megegyezést végül 1924. május 31-én harmincnégy – majd 1929-ig további öt – állam képviselője írta alá, s ezzel a nemzetközi közösség az örmény menekülteket is a még kezdetleges nemzetközi védelem alá helyezte.

²⁸ További információkért lásd *John Hope Simpson: The Refugee Problem. International Affairs* 17. (1938) 607–628.

²⁹ *Papers of Identity. Memorandum of the High Commissioner for Russian Refugees. Genf 1922.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztériumi Levéltára, Berni Követség K 84/24, 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.79(b) 1922.

1926-ban került sor a következő nemzetközi menekültügyi konferenciára Genfben, amelyen megalkották a menekültek első, nemzetközileg elismert fogalmi meghatározását. A definíció alapján a menekültstátusz előfeltétele az orosz, illetve az örmény származás volt.³⁰ A menekültek 1926. évi meghatározása a mai jogi definíciók értelmében nem menekülteket, hanem pusztán egy-egy etnikai csoporthoz tartozó kvázi-hontalan személyeket körvonalazott, még hozzá igen pontatlanul.³¹

A három menekültügyi egyezményben előírt kezdetleges „menekültstátusz” más menekültcsoportok részére történő kiterjesztésére irányuló első kísérletre 1927-ben, a Nemzetek Szövetsége Tanácsának 46. ülésén került sor. A testület azonban rögtön vissza is utasította a javaslatot, amely alapján a szír, „káldeus-asszír”, rutén, montenegrói, zsidó, török és közép-európai menekültek is elnyerték volna azokat a jogokat, melyeket az orosz és örmény menekültek korábban elnyertek.³² Döntését így indokolta a Tanács: „a pusztán tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgársággal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk” menekültként.³³

Egy évvel később, egy évtizeddel az első világháború végét követően, „az orosz és örmény menekültek részére tett intézkedéseket” mégis kiterjesztették a török, asszír, „káldeus-asszír” és „asszimilált” (szír és kurd) menekültekre. Az egyezményt azonban mindössze egy maroknyi állam írta alá. Az 1930-as évek menekültügyi egyezményei további csoportokra is kiterjesztették a nemzetközi

³⁰ „Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot. Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem élvezi, vagy többé már nem élvezheti a Török Köztársaság Kormányának védelmét, s nem szerzett más állampolgárságot.” Vö. League of Nations, Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926, League of Nations, Treaty Series Vol. LXXXIX, No. 2004. Lásd <http://www.refworld.org/docid/3dd8b5802.html> (letöltés 2017. nov. 19.)

³¹ Bővebben lásd *Kránitz Péter Pál*: Menekült vagy migráns? A (kényszer)migráció első nemzetközi meghatározásai. *Regio* 24. (2016) 3. sz. 59–81.

³² Közép-Európa menekültjeit említve, azt pontosítva, a Tanács üléséről szóló jegyzőkönyv a következőkben határozza meg a menekültek e csoportját: „elsősorban korábbi magyar állampolgárok, akiknek száma: 10,000 fő Ausztriában, Franciaországban és Romániában”. Ebből a megfogalmazásból is világosan látszik, hogy a tervezet nem az elcsatolt területekről hazánkba érkező menekülteket kívánta támogatni, a „magyar menekültek” e kategóriája az 1919 őszén bekövetkezett belpolitikai fordulat után és okán hazánkat elhagyó személyekre vonatkozott. Lásd *Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees*. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL Népszövetségi Kiadványgyűjtemény K 78/XII-1, 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII.

³³ Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd uo. Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány A Menekültekről és Hontalanokról szóló Általános Egyezményről című tervezetét a Közgyűlés elutasította. Lásd *Rózsa Mihály*: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. Századok 121. (1987) 139.

védelmet, például a Németországból származó menekültekre.³⁴ Az 1933-as menekültügyi egyezmény pedig immár korunk nemzetközi humanitárius jogi szempontjai alapján is értelmezhető rendelkezéseket hozott: megtiltotta a szerződő feleknek – egyebek mellett – azt, hogy visszafordítsák a menekülteket országghatáraikon, amennyiben azok közvetlenül származási országukból érkeztek, valamint azt, hogy a már tartózkodási engedélyt nyert menekülteket az állam elhagyására kényszerítse.³⁵ Bár ezek az egyezmények kibővítették a menekülteként elismert csoportok körét és jogait, még mindig pusztán bizonyos származású csoportokat ismertek el menekülteként, megtartva e korai nemzetközi menekültjog *kizáró és tematizált* jellegét.

A két világháború között Európa keleti felében 220 000 bolgár, félmillió magyar, körülbelül egymillió görög és több százezer lengyel, német, zsidó, török, albán és más származású menekült várta sorsa jobbra fordulását.

Örmény menekültek és humanitarizmus Délkelet-Európában és Magyarországon

Az első világháborút követően Törökország, Görögország, Bulgária és Magyarország több százezer fős menekülthullámmal nézett szembe.³⁶ 1924-ben Trákiában összesen 7500 örmény menekült tartózkodott,³⁷ míg Görögország egész területén közvetlenül a görög–török háborút követően nem kevesebb, mint 88 000 örmény menekült élt. Számuk 1924 augusztusára, az elvándorlás határára, 55 000 főre csökkent.³⁸ Bulgáriában 1925 végén hozzávetőleg 20 000 ör-

³⁴ Lásd Additional Protocol to the Provisional Arrangement and to the Convention (signed at Geneva on July 4th, and February 10th, 1938), respectively, concerning the Status of Refugees coming from Germany. League of Nations Treaty Series Vol. CXCVIII No. 4634. 141. Lásd <http://www.refworld.org/pdfid/3dd8d1fb4.pdf> (letöltés 2017. nov. 19.)

³⁵ *Gilbert Jaeger*: On the history of the international protection of refugees. IRRC papers 843. (2001) 727–737.

³⁶ A tanulmány terjedelmi korlátaiból fakadóan a továbbiakban Magyarország mellett Délkelet-Európát tekintve csupán Törökország, Görögország és Bulgária menekültpolitikáját vizsgálja. Románia és a Szerb-Horvát–Szlovén Királyság a győztes hatalmak szövetségeseiként messzemenően támogatták a Nemzetek Szövetsége humanitárius alapvetéseit.

³⁷ Les réfugiés arméniens de Thrace. 1924. Örmény Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: ÖNL) 430/1/1314. 2362.

³⁸ Megemlítenéd, hogy a korabeli görög diplomácia ennél sokkal nagyobb léptékű menekülthullámról adott számot. Periklész Argiropulosz, Görögország követe a Nemzetek Szövetsége Tanácsa 29. ülésén 120 000 örmény menekültről beszélt. Elliot Grinnell Mears 1929-ben a görögországi örmény menekültek számát 30 000 főben határozta meg. A jelen tanulmányban feltüntetett értékek a nemzetközi szakirodalom által talán leginkább elfogadott értékekkel egyeznek. Lásd Council/29th Session/PV.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL 430/1/1314. 2653.; *Elliot Grinnell Mears*: Greece Today. The Aftermath of

mény menekült tartózkodott, elsősorban a nagyobb városokban – Szófiában, Plovdivban, Ruszében, Burgaszban és Várnában.³⁹ 1922-ben Törökországban körülbelül 35 000, Görögországban hozzávetőleg 3000,⁴⁰ 1926-ban Bulgáriában 28 340 orosz menekült tartózkodott.⁴¹ A magyar hatóságok 1936 szeptemberéig összesen 3935 személyazonossági igazolványt (Nansen-útlevelet) állítottak ki orosz származású menekültek részére,⁴² de a padovai fegyverszünet után tíz évvel, 1928-ban már csupán 459 főt találtak Magyarországon – a többség feltehetőleg továbbvándorolt nyugati irányba.⁴³ Örmény menekültek is érkeztek Magyarországra, s elsősorban Budapesten telepedtek meg hosszabb-rövidebb ideig. A hatóságok szerint az egész korszakban hozzávetőleg 200-an érkeztek, mindazonáltal az egyik – Gödöllőn letelepedett – menekült visszaemlékezése szerint egyszerre egy adott időszakban 80-90 főnél nem tartózkodtak többen az országban.⁴⁴

A Balkán-háborúk, a világháború, a Görögország és Törökország közötti háború és az 1920-as évek lakosságcsereinek következtében több mint egymillió muzulmán vallású (elsősorban török, részben pomák, roma és más származású) személy kényszerült elhagyni Európát,⁴⁵ a korábban ötmillió embernek otthont adó Görögországba pedig 1,2 milliót meghaladó számú görögnek kellett áttelepülnie Kis-Ázsiából és más balkáni országokból.⁴⁶ Eközben több mint 220 000

the Refugee Impact. Stanford 1929. 302.; Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society. Ed. Richard Clogg. London 2002. 95.

³⁹ Andrei Liaptcheff bolgár külügyminiszter, későbbi miniszterelnök, a Menekültügyi Főbiztosságnak címzett válaszelevelébe foglalt menekültügyi kimutatás: 1925. december 24. Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia; a továbbiakban: KÁL) 176/10/459. 39–43.

⁴⁰ A teljes táblázatot lásd *Lakatos Judit*: Az orosz menekültek ügye a Nemzetek Szövetségében (1920-as évek). In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk. Halász Iván. Bp.–Esztergom 2011. 36.

⁴¹ Kimutatás az orosz menekültekről. Szófia, 1926. febr. 13. KÁL KMF 176/10/459. 39.

⁴² Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. Bp., 1936. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL Népszövetségi képviselő és genfi főkonzulátus. K 107/43/2/c. 53. cs

⁴³ Kimutatás – Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról. A m.kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, Bp., 1928. máj. 29. MNL OL K 107/43/2/b/1, 52. cs.

⁴⁴ Bővebben lásd *Kránitz Péter Pál*: Az új otthon: Örmény menekültek Magyarországon az örmény népiértés után. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp.–Leipzig 2013. 104–108.

⁴⁵ Vö. *Balogh Ádám*: Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. *Világtörténet* 24. (2002) tavasz–nyár 37–46.; *Ellinor Monack*: Refugees, locals and “the” state: property compensation in the province of Izmir following the Greco-Turkish population exchange of 1923. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 2. (2015) 147–166.

⁴⁶ Más, korabeli becslések ezt a számot jóval magasabb értékben láttatják. James Barton 1930-ban 1,4 millió, míg Sir John Arthur Ransome Marriot másfél millió görög menekültől beszélt. Vö. *James Barton*: *Story of Near East Relief (1915–1923). An Interpretation*. New York 1930. 161., 165.; *John Arthur Ransome Marriot*: *The Eastern Question. A Historical Study in European Diplomacy*. Oxford 1951. 409.

bolgár kényszerült elhagyni otthonát és keresett menedéket Bulgáriában.⁴⁷ A román hadsereg 1916-os erdélyi expanziójával kezdődően az 1930-as évek derekáig több mint félmillió magyar menekült el az előbb megszállt, majd elcsatolt területekről, elsősorban Magyarországon keresve menedéket.⁴⁸ Mindezek a folyamatok óriási terhet róttak a háború sújtotta országok gazdaságára és társadalmára, és alapjaiban határozták meg a „béke” és az „igazságosság” fent vázolt új rendjéhez fűződő viszonyukat.

Mind a négy országban meghatározóvá vált a revíziós hangulat – a többségi társadalommal megegyező nemzetiségű menekültek a területvisszacsatolások szimbolikus alakjaivá váltak, otthonaikba való visszatérésük reménye egyben a megszállt és elcsatolt területek visszatérésének reményét is jelentette. A menekültek ellátása, az emberbaráti politika ezáltal kulcskérdéssé vált ezen országok bel- és külpolitikájában, s ez egyúttal érvelésük szerint jogalapot is szolgáltatott nekik arra, hogy „saját menekültjeik” humanitárius ellátását egyfajta érvként használják fel az idegen származású menekültek ellátásának kötelezettségéről folytatott vitákban. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a nemzetközi fórumokon, illetve a nemzetközi intézményekkel való kommunikáció során valahányszor a menekültügyről szó esett, ezen államok képviselői rendre megragadták az alkalmat, hogy „saját menekültjeik” ellátásának nehézségei mellett felhívják a figyelmet a területelcsatolások igazságtalanságára, illetve a békerendszer hiányosságaira, a menekültkérdésben való együttműködés megtagadásával pedig revíziós céljaik eléréséhez kívántak újabb eszközt felhasználni.

A nemzetközi humanitarizmus kizárólagossága és tematizáltsága szintén hozzájárult ehhez a folyamathoz. Valahányszor a nemzetközi diplomáciai és jogi testületek visszautasították a délkelet-európai és magyar menekültekkel kapcsolatos kéréseket,⁴⁹ viszont lándzsát törtek az orosz és örmény menekültek el-

⁴⁷ A már említett kimutatás alapján 1913 és 1925 között összesen 221 194 bolgár menekült érkezett Bulgáriába. 111 309 fő a fővárosban, 109 885 fő pedig falvakban talált menedéket, köztük 3304 özvegy és 6594 árva. Vö. Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. H. n. 1926. KÁL 24/891/3. 18.

⁴⁸ Bővebben lásd *Dékány István*: „Térítse meg nekünk a Magyar Kincstár...” – Soproni menekültek 1920-as kártérítési igénye. *Múltunk* 57. (2012) 113–134.; *Dövényi Zoltán*: Zeitliche und räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn, 1918–1995. In: *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. Hrsg. Gerhard Seewann. München 1997. 7–33.; *Szűts István Gergely*: A szepesi menekültek sajtója 1920 és 1944 között. *Fórum* 14. (2012) 23–34.; *Uő*: „A szükségglakások felét menekültek kapják...” – Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall* 11. (2010) 114–133.; *Tóth Judit*: Státuszjogok. Bp. 2004.

⁴⁹ Az úgynevezett „optáns perek” (a kifejezés rendkívül anakronisztikus) bőséges szakirodalmá arra mutat rá, hogy kiváló kapcsolati tőkéből fakadóan a két világháború közti Románia a nagyhatalmak egyetértésével sajátíthatta ki az otthonaikból elűzött erdélyi magyarok ingóságait. *Romsics Ignác*: *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. kiadás. Bp. 2005.

látása mellett, ezek az államok, amelyek maguk is rendkívül súlyosan érintve voltak a menekültválságtól, egyre inkább megkérdőjelezték saját felelősségüket az „idegen” menekültek kérdésében. Baranyai Zoltán, aki Genfben Magyarország képviselőjeként vett részt a nemzetközi menekültügyi jog- és intézményrendszer kialakításában, 1924-ben így írt erről Daruváry Géza külügyminiszternek: „Miután ezt a jobb sorsra érdemes örmény népet az entente beugratta a törökellenes mozgalomba, sőt, a világháború során, nyíltan maga mellett szerezte meg, s utána cinikusan föláltozta a lausanne-i békeszerződésben, a N.Sz. [Nemzetek Szövetsége] összes tagállamaival szeretné megfizettetni a nép megmaradt töredékeinek elhelyezését és rekonstruálását.”⁵⁰

A menekültügy Magyarországon Trianon revíziójának, az irredentizmus csomóponti diskurzusának társdiskurzusaként jelent meg. Ez egyaránt megfigyelhető a Magyar Távirati Iroda jelentéseinek, a Nemzetgyűlés vitáinak, a korabeli politikai beszédeknek, a sajtónak, az irodalomnak és színművészetnek a tematizációjában is. Kiemelt figyelem övezte a menekültügyet; a katonai megszállás és a békediktátum társadalmi kommunikációs értelmezéskereseteiben „a menekült” vált az elvesztett területek egyik legfőbb szimbólumává. Különös konnotációval ruházták fel a menekültet, mint jelzőt is, hiszen a szó az 1920-as évek nyilvánosságában nem csupán személyeket, de intézményeket is érinthetett, így az elcsatolt területekről Magyarországra települt különféle intézmények, egyetemek rendre mint „menekült intézmények” vagy „menekült egyetemek” kerültek megjelölésre. Sőt, közkedvelt magyar történelmi személyiségeket is előszeretettel ábrázoltak menekültekként, a menekültlétet, a „menekült” jelzőt sajátosan pozitív érzelmi töltetű, heroikus felhangú kifejezéssé téve.⁵¹

Az irredentizmus, mint a két világháború közötti magyar politikai diskurzus csomóponti (avagy mester-) diskurzusa számtalan társadalmi, gazdasági,

⁵⁰ Örmény menekültek segélyezése. Baranyai Zoltán 296/43. számú levele Daruváry Géza külügyminiszternek. Genf, 1924. márc. 26. MNL OL K 107/43/2/a, 52. cs.

⁵¹ Számtalan író dolgozta fel a témát, így Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919. évi regényében, Beczassy Judit *A menekültek*, Ignác Rózsa *Urak, úrfiak* című regényében stb. A színjátszásban is megjelent a két világháború közötti években a magyar menekültek témája, ennek egyik legmeghatározóbb példájául Zilahy Lajos *A Fehér Szarvas* című, 1929. évi négy felvonásos színműve szolgál. A Magyar Távirati Iroda 1920 és 1929 között 255 esetben adott hírt a magyar menekültekről – a híradásokban a menekültlét gyakran mint titulus, sőt, mint érény jelent meg. Az 1920 és 1926 közötti nemzetgyűlési iratok 83 esetben érintették a magyar menekültek ügyét, elsősorban a tisztviselők elhelyezkedése kérdését és a „menekült intézmények” integrációját. Számtalan politikai beszédben előfordul a menekültek ügye az 1920-as évek Magyarországon. Szemléletes példa gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926. augusztus 29-én, Mohácson mondott beszéde, amelyben Báthory Istvánt és az udvari párt híveit menekültekként ábrázolta. Bővebben lásd *Kránitz Péter Pál: A menekültügy a magyar politikai diskurzusban (1920-as évek)*. In: *Tavaszi Szél* 2016. Szerk. Keresztes Gábor et al. Bp. 2016. 420–429.

diplomáciai és egyéb kérdéskört „foglalt és tagolt magába”,⁵² így a menekültkérdést is – nem csupán a magyar, de a nemzetközi menekültügyet is. A magyar állam a területén tartózkodó orosz és örmény menekülteket különleges ellátásban részesítette (személyazonossági igazolvány kiállítása, utazási támogatás stb.), különleges jogállásuk kibontakozását a Nemzetek Szövetsége fórumain támogatta (a magyar képviselő szorgalmazta például a személyazonossági igazolvánnyal rendelkező menekültek azon jogát, miszerint az igazolványt kiállító állam területére bármikor visszatérhetnek). Ennek ellenére Magyarország külképviselete és kormányzata a nemzetközi menekültügyi fórumokon rendre megragadta az alkalmat arra, hogy felhívja a figyelmet a magyar menekülteket ért nehézségekre és a területelcsatolások igazságtalanságára azért, hogy megtagadta az örmény és orosz menekültek humanitárius támogatását. Amikor 1928-ban a menekültügyi főbiztosság a menekültek ellátására létrehozandó alap felállításához a tagállamok pénzügyi támogatását szorgalmazta, Bud János pénzügyminiszter így válaszolt: „A lakóhelyéről elűzött és minden vagyonától megfosztott örmény menekültek szenvedéseit talán egy nemzet sem tudja oly mértékben átérzeni, mint éppen a magyar nemzet. A trianoni békeszerződés és az utódállamok erőszakos intézkedései folytán ugyanis a magyarok százezrei jutottak hasonló sorsra, akik vagyonuktól hirtelen megfosztva mind a megkisebbedett és területe nagy részének hirtelen elvesztése folytán gazdasági rendszerében feldúlt, a háború és azt követő idegen megszállások által súlyosan meggyengült mai Magyarország felé menekültek, és ezen súlyos helyzetbe jutott országtól vártak segítséget. [...] Ilyen körülmények között tehát, amikor a magyar államnak is megvannak a maga menekültjei, akiknek támogatása költségvetésének súlyos megterhelését jelenti, bármily részvétellel tekintünk is más hasonló sorsban levő nemzetekre, pénzügyileg nem lehetünk segítségükre.”⁵³

A görög és bolgár diplomácia is hasonlóképpen érvelt. Idővel csupán egyetlen követeléssel járultak hozzá a Nemzetek Szövetsége menekültügyi tevékenységéhez – a területükön élő orosz és örmény menekültek mielőbbi *deportálását* (repatriálását)⁵⁴ szorgalmazták a balkáni államok diplomatái. Rendre arra hivatkoz-

⁵² Fairclough, N.: Language and globalization i. m. 18., 40.

⁵³ A pénzügyminiszter válaszában foglalt érvelés premisszája bár explicite is kifejezte, hogy az örmény menekültek számíthatnak a „magyar nemzet” szimpátiájára, mégis szillogizmusa feltételeit a területelcsatolások igazságtalanságában (az utódállamok erőszakos intézkedéseiben), valamint a magyar menekültek ellátása jelentette súlyos költségvetési megterhelésben határozza meg, következésszerűleg a nemzetközi menekültügyi alap pénzügyi támogatását lehetetlenné („nem lehetünk segítségükre”) minősítette. Lásd Bud János pénzügyminiszter 147.863/1927. I. számú levele a magyar királyi Külügyminisztérium részére. Bp., 1928. febr. 5. MNL OL K 107/43/2/c. 53. cs.

⁵⁴ A két világháború közötti időszakban a menekültek repatriálására a legtöbbször a deportálás, illetve az evakuálás kifejezéseket alkalmazták. (Az örmény menekültek esetében e két kifejezés talán közelebb is állt a valósághoz, hiszen az örmény menekültek többsége nem Kelet-Örményországból, vagyis az

tak, hogy kormányuk rengeteg pénzt fektetett a menekültek ellátásába,⁵⁵ mivel azonban „saját menekültjeik” ellátásának terhei is vállukat nyomták, az „idegen menekültek” védelmét nem tekintik saját felelősségüknek.

Első alkalommal a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának elnöke, Gustave Ador állt elő a menekültek repatriálásának javaslatával a Nemzetek Szövetsége Tanácsa és főtitkára, Eric Drummond előtt, az orosz menekültek lokális ellátásának fontossága fölé helyezve a repatriáció szükségességét. Az örmény menekültek repatriációjára 1923 és 1929 között számtalan tervezet született előbb 50 000, később 15 000 örmény menekült Kelet-Európából és Törökországból a Kaukázusba, Szovjet-Örményország Szardarabad régiójába való áttelepítését ki-látásba helyezve. Az 1920-as évek derekán több bizottságot is létrehozta az orosz és örmény menekültek repatriációja lehetőségeinek vizsgálatára, s a Szovjetunió örmény tagköztársaságának kormányával együttműködésben tervezeteket állítottak elő és nyújtottak át a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének.

Gondos agrár- és gazdasági számítások alapján elvégezték a megművelhető, öntözőrendszerrel ellátott földterületek felmérését, gazdasági hozamának és fenntarthatóságának megállapítását, s kimutatták, hogy a befogadandó 15 000 – 10 000 görögországi és 5000 konstantinápolyi – örmény menekült repatriációja gyeszjatyinánként (régiorosz terület-mértékegység, 10 925 m²) 200, összesen pedig 9 000 000 rubel összegű támogatás vagy kölcsön formájában lett

egykor orosz, majd később szovjet fennhatóságú területekről származott, hanem a nyugat-örmény, oszmán és török fennhatóságú területekről, tehát nem hazatelepítésüket, hanem egy harmadik országban történő elhelyezésüket jelentette a repatriálás.) Számtalan alkalommal megfogalmazásra került a Nemzetek Szövetsége Közgyűlése és Tanácsa ülésein a menekültek repatriációjának terve, s számos próbálkozás történt az orosz és örmény menekülteknek a Szovjetunióban való letelepítésére. Számos állam kormányának diplomáciai képviselője és nemzetközi szervezet hangsúlyozta a menekültek hazatelepítésének sürgető és megkerülhetetlen mivoltát, a gyakorlati implementáció tekintetében azonban nem beszélhetünk sikeres repatriációs politikáról. Az 1921. évben a francia és brit kormányok részéről is erős támogatást nyert az orosz menekültek hazatelepítésének kezdeményezése, az 1922. évtől kezdődően Nansen rendszeresen tárgyalt a szovjet kormánnyal a kérdéssről, eredményképpen az 1921 novemberében meghirdetett amnesztiát Moszkva kiterjesztette a hazatérőkre is. Mindennek ellenére a szovjet kormány által támasztott feltételek által okozott nehézségek és az orosz emigráció tiltakozása nyomán tömeges repatriációra nem került sor. További információkért lásd *Kránitz Péter Pál: Repatriáció vagy deportálás? A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az első világháborút követően Délkelet- és Kelet-Közép-Európában.* In: *Studia Varia.* Szerk. Bojtos Anita et al. Bp. 2016. 401–415.; *Phil Orchard: A Right to flee: refugees, states, and the construction of international cooperation.* Cambridge–New York 2014. 108–110.

⁵⁵ Míg Görögország 1924-ig bezárólag 70 000 000 dragma (vagyis 280 000 angol fontnak megfelelő) értékben, Bulgária kormánya és különböző nemzetközi szervezetek 1935-ig bezárólag 2 200 000 bolgár levát fordítottak az országban tartózkodó örmény menekültek ellátására. Vö. Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. H. n. 1926. KÁL 24/891/3. 54.; Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL 1168/1/362. 2654.

volna megvalósítható.⁵⁶ (Az 1926. évi jelentést előkészítő bizottság tagjai között szerepelt Norvégia későbbi náci kollaboráns de facto kormányfője, Vidkun Quisling is.)

Nansen elsődleges elképzelése szerint a német bankokban a szövetséges hatalmak által zárolt oszmán bankszámlákon található ötmillió font összeget – amely Nansen szerint „nagy részben örmény pénzből állt” – fordították volna a menekültek letelepítésének kivitelezésére, de a terv nem valósulhatott meg, mert – amint azt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is megfogalmazta – a vizsgálatok „nem találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a pénz felhasználására az örmények jogi követeléssel léphetnének fel”.⁵⁷ Egy másik elképzelés szerint a tagállamok kölcsön formájában teremtették volna elő a szükséges összeget, melyet maguk a menekültek fizettek volna vissza idővel – csakhogy különböző örmény filantróp szervezeteken és a német kormányon kívül más donor nem vállalkozott a kölcsön folyósítására, így végül nem került sor az örmény menekültek Örményországban történő tömeges letelepítésére a Nemzetek Szövetsége oltalma alatt. A bolgár kormány és a szovjet hatóságok, valamint Athén és Moszkva között, a Menekültügyi Főbiztosság, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztálya közvetítésével zajló tárgyalások eredményeként végül sikerült elérni a kitoloncolt menekültek ezreinek Szovjetunióba való befogadását.

A bolgár kormány az 1925. évtől kezdődően dolgozott a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályával együttműködésben az orosz és örmény menekültek kitelepítésének kérdésén. A nemzetközi szervezet saját irodát is fenntartott Szófiában, élén Boris Serafimovval, akinek legfontosabb feladata a kitelepítések előkészítése volt.⁵⁸ A bolgár kormány 1923 és 1924 között már nem kevesebb, mint hatezer orosz menekültet telepített ki az országból, 1925 első félévében pedig további 1200 főt.⁵⁹ Ivan Madzsarov bolgár követ a Nemzetek Szövetsége hatodik közgyűlése előtt 1925 szeptemberében tartott beszédében kijelentette, hogy a bolgár kormány az előző évben megkezdte az örmény menekültek deportálását, összesen 8000 embert telepítve ki az országból. Felszólította a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályát, hogy szófiai irodáját ruházza fel a további „evakuálások” lebonyolításához szükséges jogkörökkel. A diplomata a következő érvekkel élt a Tanács előtt elmondott beszédében:

⁵⁶ Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. Ly-saker, 1926. ÖNL 1168/1/362. 1–25.

⁵⁷ International Labour Office, Geneva, 14th August 1925. ÖNL 1168/1/344. 73.

⁵⁸ *S. Lawford Child*: Délégation pour le Proche Orient, Service des Réfugiés, Bureau International du Travail, Société des Nations – Au Ministère Royal des Affaires Étrangères et des Cultes, 1925. márc. 31. No. B.J.T./4x/20. KÁL 176/10/459. 21.

⁵⁹ Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. Le 17 septembre 1925. KÁL 176/10/459. 98–99.

„A bolgár kormány közel 36 000 orosz menekültet látott el 1920 óta, és ezalatt több mint 25 000 örmény menekültnek biztosított menedéket. [...] Mindezen felül Bulgária saját menekültjei terhére is nyögi, kiknek száma napról napra csak növekszik. [...] Az örmény menekültek, akiknek többsége a bolgár kormány engedélye nélkül vetette meg a lábát Bulgáriában, egy idegen elemet alkotnak, amely képtelen a bennszülött lakosságba való asszimilációra, ami természetlen és nemkívánatos, különösképpen az ország gazdaságának jelen körülményei között. [...] A bolgár kormány, amely a Szövetséges Kormányok és a Nemzetek Szövetsége hatására engedélyezte a menekültek befogadását, nem kapott semmilyen támogatást a szövetségesektől, holott az orosz menekültek kérdése egy nemzetközi probléma.”⁶⁰

Hozzátette, hogy bár Bulgária jelenlegi nehéz helyzetében érthető, ha az örmény menekültek kitelepítésében „kényszerítő eljárások”-hoz folyamodnak, mégis bíznak a Nemzetek Szövetsége támogatásában és a lehetőségben, hogy közösen találjanak „egy igazságos megoldást az örmény menekültek kérdésére egy nagymérvű evakuáció képében.”⁶¹ Madzsarov ezzel kilátásba helyezte a menekültek repatriációjának – „evakuációjának”, kitelepítésének – kényszerrel történő implementációját Bulgáriában, érvelésében ezzel deduktív módon a „kritikus pillanatok”-ból fakadó krízishelyzet megoldására tett drasztikus javaslatot (kényszerítő eljárások) általánosan elfogadhatónak, „érthető”-nek minősítette, s ezzel az elérni kívánt célt, a Nemzetek Szövetsége azonnali segítségnyújtását, mint egyedi esetet, annak létjogosultságát, hovatovább megkerülhetlenségét kívánta igazolni.

Bud Jánoshoz és Baranyi Zoltánhoz hasonlóan ő is „nemzetközi problémaként” jellemezte a menekültkérdést, amelyért szerinte a felelősség a szövetségeseket terhelte. Felhívta a Nemzetek Szövetsége figyelmét Bulgária „saját menekültjeire”, s a 220 000 bolgár menekült ellátása feladatának hangsúlyozásával megkérdőjelezte országa kötelezettségét az orosz és örmény menekültek védelmére.

Hasonló érvekkel álltak elő Görögország képviselői is, miután az 1920-as évek elején az elsők között csatlakoztak a kitelepítési programhoz. Bár Görögország miniszterelnöke, Elefthériosz Venizélosz 1919-ben egy párizsi banketten önmagát az „örmény faj barátjaként” jellemezte, majd az emigráns örmény politikai vezetőkkel közösen emelte poharát egy virágzó görög–örmény (állam- és nemzetközi) együttműködés reményében,⁶² az Örmény Köztársaság megsemmisülését és a Lausanne-i békeszerződés aláírását, vagyis a lehetséges

⁶⁰ Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. Genf, 1925. KÁL 176/10/459. 98–99.

⁶¹ Uo.

⁶² Discours de M. Vénizélos, Président de Gouvernement Hellénique. In: La Fraternité Arméno-Grecque. Paris 1919. 33–37.

törökellenes örmény–görög szövetség lehetőségének szertefoszlását követően, az 1920-as évek derekára Athén partnersége pusztán az örmény menekültek deportálása körül realizálódott.

Periklész Argiropulosz görög követ 1924-ben, a Tanács 29. ülésén kijelentette, hogy „a görög kormány 65 ezer főt [örmény menekültet – K. P. P.] látott el hozzávetőleg 280 000 font sterling, vagyis 70 millió drachma értékben”, valamint kilencszáz házat is a rendelkezésükre bocsátott Athén és Pireusz térségében, mindazonáltal szorult (pénzügyi) helyzetéből fakadóan nincs abban a helyzetben, hogy továbbra is támogatásban részesítse őket. Hozzátette, hogy „a régi Görögország lakossága nem lesz hajlandó feladni földjei egy részét az örmény menekültek javára, akik bár [a görög lakosság] érdeklődésére tartottak számot, de nem honfitársaik”.⁶³

A görög kormány is csatlakozott az örmény menekültek kitelepítését előirányzó kezdeményezéshez. Argiropulosz felajánlotta, hogy a Görögország területéről kitelepítendő menekültek útiköltségének 30–40%-át kormánya magára vállalja, amennyiben görög hajókat vesznek ehhez igénybe.⁶⁴ A javaslatot a Nemzetek Szövetsége elutasította. A görög hatóságok ekkor összeállították 10 000 kitelepítendő örmény menekült névsorát. Az önkéntesség alapelvét azonban mellőzték, így a Szovjetunióban való letelepedést ellenző örmény menekülteket is a repatriációs listára kényszerítették, ami az örmény menekültek demonstrációját váltotta ki 1925 novemberében. Thomas Frank Johnson szavaival élve „sokan közülük jelezték, hogy korábbi politikai tevékenységük nem teszi lehetővé Szovjet-Örményországban való tartózkodásukat”.⁶⁵

A Menekültügyi Főbiztosság görögországi megbízottja, báró J. Kaufman közvetítésével a görög kormányzat végül egyezsége jutott a szovjet hatóságokkal, és megkezdtek az örmény menekültek kitoloncolását.⁶⁶ Előfordult, hogy háromezer dél-oroszországi görög lakos görögországi letelepítéséért cserébe a szovjet hatóságok elvállalták ugyanannyi örmény „politikai menekült” befogadását.⁶⁷ E lakosságcserék kapcsán Thomas Frank Johnson így írt Fridtjof Nansennek: „Csak remélhetjük, hogy beavatkozásunknak hála többé nem igyekeznek [a szovjet és

⁶³ Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. Genf, 1924. ÖNL 430/1/1314. 2653.

⁶⁴ Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. Second Meeting (Public) held at Geneva on Thursday, 12th June, 1924, at 10:30 a.m. ÖNL 1168/1/362. 2654.

⁶⁵ T. F. Johnson levele F. Nansennek. H. n. 1925. nov. 21. ÖNL 1168/1/344. 139–140. Fridtjof Nansen egy későbbi jelentése szerint Görögország 45 000 örmény menekültje közül 11 000 fő jelezte, hajlandó lenne áttelepülni Szovjet-Örményországba. Lásd Report by Dr. Fridtjof Nansen President of the Commission appointed to Study the Question of the Settlement of Armenian Refugees. Lysaker, 1926. ÖNL 1168/1/362. 1–25.

⁶⁶ Kaufman báró levele. Athén, 1920. 30680-5-20-20, ÖNL 002673.

⁶⁷ Johnson telegramja Nansennek. Konstantinápoly, 1925. nov. 5. ÖNL 1168/1/344. 137.

görög hatóságok] a repatriálásra önkéntesen jelentkezett örmény menekülteken kívül más személyeket is Szovjet Örményországba szállítani.”⁶⁸

Az „idegen” menekültek ellátását a legvehemensebben Törökország kormánya utasította el. Különösképpen igaz volt ez az örmény belső menekültek esetében. Az 1920-as évek elején, a szövetséges haderők Konstantinápolyban való állomásozása során a város menekülttáborában és egyéb helyeken menedéket kereső örmény belső menekültek egy körülbelül 42 000 fős közösséget alkottak. 1923-ban hatezren a város tizenhárom menekülttáborának valamelyikében tartózkodtak, míg a városban szétszórtan, különböző háztartásoknál elhelyezve, bármiféle ellátást nélkülözve, hozzávetőleg 30 000 örmény menekült várta sorsa jobbra fordulását.⁶⁹ Számuk azonban rohamosan csökkent a szövetséges haderő kivonulását és a török hadsereg bevonulását követően. A városban működő Örmény Árvák és Menekültek Segélyszervezetét ekkor H. H. Hacsaturján vezette, aki 1923 októberében, egyetlen hónappal a város török ellenőrzés alá kerülését követően már arról tájékoztatta a Menekültügyi Főbiztosságot, hogy török nyomásra 6000 idősebb örmény menekültet volt kénytelen külföldön elhelyezni.⁷⁰ Így folytatódott ez a következő években is és Fridtjof Nansen 1926-os ottjártakor már csupán alig 5000 örmény menekült tartózkodott Konstantinápolyban.⁷¹

Törökországban a két világháború közötti években az örmény belső menekültek nem részesültek humanitárius ellátásban. Sőt, éppen az ellenkezője valósult meg. A mudroszi fegyverletétel (1918) és a Lausanne-i békeszerződés (1923) között eltelt szűk öt évben elkövetett vérengzéseket, deportálásokat, etnikai alapú üldöztetést a Népirtáskutatók Nemzetközi Egyesülete (International Association of Genocide Scholars, IAGS) az Oszmán Birodalomban elkövetett népirtás(ok) végső felvonásaként értelmezi.⁷² Az örmény népirtás túlélőit, és az otthonaikba visszatért, közel 12 000 menekült jelentős többségét elüldözte vagy lemészárolta Musztafa Kemál hadserege. Az örmény belső menekültek kényszermigrációjának egyik fő útvonala

⁶⁸ T. F. Johnson levele F. Nansennek. Konstantinápoly, 1925. nov. 21. ÖNL 1168/1/344. 139–140.

⁶⁹ *Lauford Childs*: Report on the Armenian Refugee Situation in Constantinople. High Commission for Refugees, Constantinople, Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. October 25, 1923. ÖNL 430/1/1259, 576.

⁷⁰ Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees; Constantinople Office. 25th October 1923. ÖNL 430/1/1259. 574-575.

⁷¹ Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. Lysaker, 1926. ÖNL 1168/1/362. 1–25.

⁷² Az egyesület ezt 2007. évi határozatban mondta ki. Bővebben lásd a társaság honlapján (www.genocidescholars.org). Az 1920–1923 közötti időszakot sok történész a görög, asszír és örmény népirtás második szakaszának tekinti. Anahit Khosroeva asszír-örmény történész szerint a népirtás 1,5 millió örmény áldozata mellett az Oszmán Birodalom legkevesebb félmillió asszír lakosa is áldozatul esett a szisztematikus vérengzéseknek és deportálásoknak. Lásd *Anahit Khosroeva: The Armenian and Assyrian massacres in the Ottoman Turkey as the first example of the genocide*. In: Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből. Szerk. Dzsotján Gagik – Krajcsír Piroška. Bp. 2006. 146–157.

ekkor Konsztantinápolyon át vezetett Európába. Az egykori szultáni székhelyen még 1923 szeptemberében is jelentek meg újonnan érkezett belső menekültek, többségük Trabzonból, Ankarából és Mudanyából – egyetlen hónap leforgása alatt 1085-en.⁷³

A korszak egyik legismertebb etnikai alapú konfliktusa a török hadsereg szmirnai (ma: Izmir) bevonulásához köthető. Az 1922 szeptemberében szándékosan okozott tűzvész⁷⁴ során közel tízezer ház, körülbelül 75 000 (túlnyomó többségében görög és örmény) ember otthona vált a tűz martalékává, az etnikai alapú vérengzések nyomán tízezrek menekültek el a városból és környékéről.⁷⁵ A trieszti Magyar Királyi Konzulátus egy 1922 októberére datált, Bánffy Miklós külügyminiszternek címzett jelentése így írta le a történeteket: „A borzalmas tűzvész keletkezésének első okai ugyan ismeretlenek, bizonyos azonban, hogy a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére. Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tűzvésznek esett áldozatul, akik teheték elmenekültek, az ottmaradtak közül pedig a férfiakat a törökök kényszermunkára deportálják Anatólia belsejébe állítólag a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely Kis-Ázsiában a török részére oly veszély volt, radikális megoldást nyert.”⁷⁶

Egy hónappal később, *Idegenek helyzete Smyrnában* című jelentésében a konzul már arról számolt be, hogy „Általában fennáll török részről az a tendencia, hogy az idegenek ottmaradása lehetetlenné legyen téve. A nem muzulmán török állampolgárságú, tehát úgy nevezett »raya« lakosság egész Anatóliában tökéletesen eltűnt.”⁷⁷ Emine Yeşim Bedlek ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy

⁷³ Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees; Constantinople Office. 25th October 1923. ÖNL 430/1/1259. 574–575. Bővebben lásd Kránitz Péter Pál: Survivors, asylum seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople. Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk' 1. (2015) 88–100.

⁷⁴ 1922. szeptember 13-án legkevesebb hat tüzet regisztráltak a hatóságok. Az örmény és görög negyedek csaknem porig égtek. Vö. *Binay Kolluoglu Kirlı: Forgetting the Smyrna Fire. History Workshop Journal* 60. (2005) 25–44.

⁷⁵ *Giles Milton: Paradise Lost. Smyrna 1922. The destruction of Islam's city of tolerance.* London 2009.; *Lou Ureneck: Smyrna, September 1922: the American mission to rescue victims of the 20th century's first genocide.* New York 2016.; *Marjorie Housepian: Smyrna 1922. The destruction of a city.* New York 1998. Mindazonáltal minden oldalról történtek atrocitások. A Lausanne-i Török Kongresszus 1919-ben adott ki egy dokumentumgyűjteményt „Görög atrocitások Szmirna Vilajetben” címmel, amely azt állítja, hogy a vilajetben élő „30 000 fős, kereskedelemmel és csempészéssel foglalkozó görög lakosság” a világháború és a görög–török háború során összeesküvést szőtt a törökök ellen, sőt azok „kiirtását” kívánták megvalósítani. A dokumentum bevezetőjében így fogalmaztak a Lausanne-i békeszerződést előkészítő török diplomaták: „a hivatásos banditák [a görög hatóságok], melyek terén Görögország a világ minden országánál nagyobb monopóliummal bír, [...] falvakat égettek le és a békés török lakosságot mészárolták le nap mint nap.” Lásd *Greek atrocities in the Vilayet of Smyrna* (May to July 1919), Lausanne, Congrès turc de Lausanne, Bureau permanent, 1919.

⁷⁶ Smyrnai események. MNL OL Politika Osztály (K 63) 287/32/1. 78.pol./1922.

⁷⁷ *Idegenek helyzete Smyrnában.* MNL OL K 63 287/32/1. 90.pol./1922.

„a szmirnai tűzvész jelezte az oszmán uralom alatti multikulturalizmus végét” Törökországban.⁷⁸

„A kemalizmus útján első megtanulandónk a függetlenség leckéje” – írta Ceyhun Atuf Kansu Musztafa Kemál legutóbb magyarul is megjelent életrajzában.⁷⁹ A „kemalizmus” militarista nyelvezete a „nemzetvédő háború” óta meghatározza a török politikát. Maga Kemál így fogalmazott: „Forradalmainknak az a célja, hogy a Török Köztársaság népét minden vonatkozásban modern és érett közösséggé alakítsuk. Ez a legfontosabb célunk. Minden ezzel ellenkező felfogást meg kell semmisítenünk!”⁸⁰ A „modern” nemzetállam kiépítése, Anatólia homogenizálása a két világháború közötti török nemzetépítési folyamatokat meghatározó törökösítő és iszlamizáló nacionalista és vallási fundamentalista ideológia alapjaira épülve bontakozott ki valós belpolitikai programmá.⁸¹ E tanulmány horizontján belül maradván azonban mindenekelőtt a török humanitarizmus korlátairól szükséges szót ejteni. Törökország ugyanis tízezerrel fogadott be és részesített támogatásban menekülteket. Ennek azonban volt egy komoly feltétele – a menekültek török mivolta. Ezt 1926-ban törvénybe is iktatták, megtiltva azon emberek – legyen szó egyszerű bevándorlóról vagy menekültről – és családtagjaik bevándorlását, akik „nem a török kultúrához tartoznak”, cigányok, anarchisták, kémek, szifiliszfertőzöttek vagy leprások stb. Az 1934. évi törvénymódosítás még ennél is tovább ment, s csupán török származású személyek letelepedését engedélyezte Törökországban.⁸²

Az ankarai kormány nem hivatalos fórumokon is a „kisebbségi kérdés” radikális megoldását, Törökország erőszakos homogenizálását szorgalmazta. A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar követséget vezető Hevesy Pál arról számolt be Walko Lajos külügyminiszternek 1928 márciusában, hogy Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter egy ebéd alkalmával kijelentette, hogy a „nemzeti-ségi kisebbségek védelmét és az irántuk való érdeklődést általában nevetségesnek

⁷⁸ *Emine Yeşim Bedlek: Imagined Communities in Greece and Turkey. Trauma and the population exchanges under Atatürk.* London–New York 2016. 124

⁷⁹ *Ceyhun Atuf Kansu: Mustafa Keman Atatürk.* Bp. 2017.

⁸⁰ Uo. 130.

⁸¹ Az úgynevezett *turkizmus* elméleti alapvetéseit Ziya Gökalp nacionalista költő fektette le Törökösítés, iszlamizáció, modernizáció című esszéorozatában 1913-ban a *Türk Yurdu* (Török Otthon) hasábjain. Vö. *Altuğ Taner Akçam: From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Armenian Genocide.* London–New York 2004.

⁸² Az 1923 és 1989 között Törökországban letelepedett, több mint másfél millió bevándorló így kivétel nélkül török származású volt. Bővebben lásd *Ahmet İçduygu – Deniz Sert: The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account.* In: *Migration in the Southern Balkans: from Ottoman territory to globalized nation states.* Eds. Hans Vermeulen et al. Cham 2015. 85–104.

tartja, mondván, hogy ha azoknak nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba!”⁸³

Összegzés

A két világháború közti humanitárius politika korlátait ideológiai alapú kizárólagosságában ragadhatjuk meg. A Nemzetek Szövetsége különböző fórumain a nemzetközi közösség megtagadta a menekültek különböző csoportjainak humanitárius ellátását, egy évtizeden keresztül pusztán két etnikai csoport, az orosz és örmény menekültek támogatására szorítkozva. (A menekültek univerzális, származásra és menekültté válásuk időpontjára tekintet nélküli meghatározására egészen 1967-ig nem került sor.) Tanulmányom egyik hipotézise szerint ennek egyik legfőbb okát a Nemzetek Szövetsége univerzális autoritásra való törekvésében, az első világháborút lezáró békerendszer globális elismerésének követelésében kereshetjük. Az orosz és örmény menekültek ugyanis azon két állam területét kényszerültek elhagyni, amely államok megtagadták a terület „univerzálisát és autoritását”. (Ez a későbbiekben is igaz maradt, a két világháború között menekültként elismert csoportok az egykori Oszmán Birodalom területéről, illetve a náci Németországból származtak.)

Részben ennek tükrében nyerhet új megvilágítást a két világháború közti kelet-közép- és délkelet-európai államok humanitarizmusának korlátoltsága is. A Nagy Háborút követő európai menekültválság egyik fő helyszínéneként a régió államaira óriási terhet rótt a menekültek ellátása, miközben a nemzetközi közösség megtagadta a több millió, részben ezen országokat anyaországuknak tekintő menekült humanitárius ellátását, segélyezését, ezért Bulgária, Görögország és Magyarország megtagadta a nemzetközi menekültügy és humanitárius mozgalom anyagi támogatását, sőt, a balkáni államokban megkezdték az orosz és örmény menekültek deportálását. A revizionista mesterdiskurzus társdiskurzusaként jelent meg a menekültügy Magyarországon, Bulgáriában és Törökországban. Az irredentizmus jegyében a menekültügyi diskurzust övező nemzetközi kommunikációs csatornákon képviselőik rendre megragadták az alkalmat, hogy felhívják a figyelmet az első világháborút lezáró békerendszer igazságtalanságaira, „saját menekülteik” balsorsára, az ellátásukból kormányukat sújtó költségvetési terhekre, a terület-elcsatolások tragikus következményeire.

⁸³ Hozzátette, hogy „A benyomás, melyet a török külügyminiszter úgy reám, mint a többi vendégre tett, egyébként minden tekintetben rendkívül kedvezőtlen”, valamint kiemelte a szovjet és török követek modortalanságát. Lásd Hevesy Pál levele Walko Lajos külügyminiszternek. Genf, 1928. márc. 27. 15/pol. szám. MNL OL K 63 287/32/1.

ARMENIAN REFUGEES FROM CONSTANTINOPLE TO BUDAPEST

The Limitations of Humanitarian Policy in the Interwar Period,
with a Focus on South-Eastern Europe and Hungary

by Péter Pál Kránitz

SUMMARY

A less-known consequence of the Great War was one of the most serious refugee crises of the “Old Continent”. The international legal and institutional framework that is now available for the handling of refugees had not yet been established then. International refugee care was at a formative stage, and humanitarian principles, when compared to the situation today, did not play such an outstanding role within the refugee policies of the individual countries. In the decade following World War I, the League of Nations extended its protection over two groups of refugees only, the Russians and the Armenians, and it was for these individuals that a primitive form of refugee rights was constructed. Applying the methodology of historical discourse analysis, the paper sheds new light on the characteristics and exclusivity of early international refugee care. In the interwar period, the countries of South-Eastern Europe refused to offer humanitarian care to the Armenian refugees – especially on the level of political coordination. Turkey persecuted Armenian (internal) refugees; Greece and Bulgaria frequently deported them *en masse* to the Soviet territories; and Hungary withdrew financial support from them. The chief argument of the present paper is that the main reason for such behaviour may be identified with the irredentism of the countries concerned.